

DİNİN VE "YÜCE VARLIK" İNANCININ KÖKENİNE İLİŞKİN TARTIŞMALARA GENEL BİR BAKIŞ

Fatma AYGÜN
Dr., DKAB Öğretmeni-MEB
fatmaygun19@hotmail.com

Öz

"Din, insanlık tarihinin en eski müessesesidir" denebilir. Tarih boyunca fert ve toplum hayatında din hep gündemde olmuştur, gündemde olmaya devam edecektir. Çünkü insan yaradılışı gereği bir dine inanmaya yatkındır. Dinsizlik doğuştan gelen bir durum değildir, daha sonraki dış etkenlerden kaynaklanmaktadır. Acaba dinin dolayısıyla tanrıya inancının kaynağı nedir? Bu konuda, etnoloji ile ilgili yaklaşımlardan biri olan Kültür Tarihi Ekolü insanlığın en eski kültür aşamasının avcı-toplayıcılar olduğunu iddia etmektedir. Bu metodu kullanan Wilhelm Schmidt, insanlığın en eski dinini avcı-toplayıcıların temsil edebileceğini savunmuştur. Schmidt yaptığı araştırmalarda en eski avcı-toplayıcılarda Yüce Varlık inancının hâkim olduğunu göstermiştir. Schmidt, monoteizm ve Yüce Varlık meselesini bilimsel bir yaklaşımla incelemiştir. Schmidt'in ilkel din araştırmaları ve ilkel "Yüce Tanrı" teorisinin temelleri, negatif unsurlardan tamamen arınmış ideal/mükemmel dine yöneliktir. Negatif unsurlar, göçler yoluyla karşılaşmış olan kültürlerin etkisi altında ve dejenerasyon süreciyle ortaya çıkmıştır. İşte bu makale dinin ve Tanrı inancının kökenine ilişkin tartışmalara değinmekle birlikte Schmidt'in düşüncelerine dikkat çekmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dinlerin Kaynağı; Yüce Varlık; İlkel Kültürler; Dejenerasyon; Wilhelm Schmidt.

AN OVERVIEW OF THE DEBATE ON THE ORIGIN OF RELIGION AND BELIEF IN "SUPREME BEING"

Abstract

It is said that religion is the oldest institution of human history. Atheism is not innate, it could be got later by the outer causes. The question is that what the origin of religion is. History of Culture, one of the different approaches dealing with this issue on ethnology school, argues that stage of humanity's most ancient culture are likely to be hunter-gatherers. W. Schmidt using the method of the Cultural History argues for the hunter-gatherers that could represent humanity's oldest religion. Schmidt in his research has found that in the most ancient hunter-gatherers dominated by the belief that the Supreme Being. Schmidt's primitive religious studies and basic theory of primitive "High God" is presented as the ideal/perfect religion completely free from negative elements. This article refers the religious aspect of the debate on the origin of belief in God. Additionally, it aims to draw attention to the idea Schmidt.

Keywords: Origin of Religions; Supreme Being; Primitive Cultures; Degeneration; Wilhelm Schmidt.

Giriş

İnsanlık tarihi incelendiğinde en ilkelinden en medenisine kadar hiçbir topluluğun dinsiz yaşamadığı, dolayısıyla da en eski zamanlardan beri her çağda yaşayan insanların bir "Yüce Varlık" başka bir deyişle "Tanrı" fikrine, tapınma düşüncesine sahip olduğu görülmektedir. Tarihin şahitlik ettiği gerçeklere göre; fert plânında dinsiz kimseler bulunmuş olsa da her insan topluluğu bir dine ve inanca sahip olmuş, bilinebilen tarihten itibaren insanlar üstün bir kudrete inanıp O'nun önünde eğilerek korku ve ümit ile O'na bağlanmış, çeşitli ibadetler yaparak her şeyi kuşatan yüce kudrete yaklaşmaya çalışmıştır.

Dinin, dolayısıyla Tanrı düşüncesinin insanlarda neden ve nasıl doğup, başladığı hakkında Kutsal Kitapların verdiği bilgiler dışında herhangi bir belgeye sahip olmasak da¹ konuyla ilgili olarak bilim adamlarınca çeşitli görüşlerin ileri sürüldüğü bilinmektedir. Batı'da XVI. yüzyıldan başlayarak ilkel kabilelerin hayat ve dinlerine ilgi duyulmuş; XVIII. yüzyıldan itibaren ise dinin ve dolayısıyla Tanrı inancının menşei konusunda kutsal kitapların verdiği bilgiler dışında, bilimsel araştırma girişimleri başlamıştır; arkeolojik, antropolojik ve paleontolojik araştırmalarda elde edilen bulgular, değerlendirilerek geçmişteki milletlerin, hatta tarih öncesi toplumların dinleri ve inançları üzerine bazı tezler ileri sürülmüştür. Bu arada XIX. yüzyıl ortalarında Auguste Comte (1798-1875) ve Ludwig Buchner (1824-1899) ile doruk noktasına ulaşan pozitivist ve materyalist propagandalar yanında, Charles Darwin'in (809-1882), 1859'da yazdığı *The Origin of Species* adlı kitabında ileri sürdüğü evrimci görüş, dinin kaynağı konusunda kutsal kitaplarla çatışan yeni teorileri gündeme getirmiştir.²

1) Dinin Kaynağı Meselesine İlişkin Tartışmalar

Modern dönemde ortaya çıkan gelişmeler dikkate alındığında dinin menşei hakkında Batı Dünyasında temelde iki bakış açısının ortaya çıktığı söylenebilir. Bunlardan ilki *evrimci yaklaşımlar*, diğeri ise *dinin kaynağını Yüce Tanrı inancına bağlayan yaklaşımlardır*. *Evrimsel yaklaşımları* daha çok dinin ve onun temel unsuru olan Tanrı inancının köken itibarıyla insan üretimi olduğunu ve zamanla gelişerek bugünkü halini aldığını ileri sürenler sahiplenmiştir. Bu şekilde yorumlanan evrimci yaklaşım kendi içinde psikolojik ve sosyolojik vs. yaklaşımlar şeklinde alt başlıklara ayrılmıştır.³ Bununla birlikte 19. yüzyılda dinlerin kökeniyle ilgili olarak geliştirilen ve yaygın hale gelen görüşler beş ana gruba ayrılabilir. Öyle ki bu konuda fikir üreten daha farklı görüşler bile ancak bu beş gruptan biri içerisine dâhil

¹ Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, (Ankara: Ocak Yay., 1997), s. 27; M. Şemseddin Günaltay, *Dinler tarihi*, sad. Sevdije Yıldız, (İstanbul: Kesit Yay., 2006), s. 339.

² Günay Tümer, "Din", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, IX, 316.

³ Raffaella Pettazzoni, *Tanrı'ya Dair*, çev. Fuat Aydın, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003), s. 11.

edilebilecek kadar orijinal görülmüştür. Bu beş okul şunlardır: Naturizm⁴ (Max Müler, 1823-1900), Animizm⁵ (Edward B. Tylor, 1832-1917), Atalar Kültü⁶ (Herbert Spencer, 1820-1903), Totemizm⁷ (Emile Durkheim, 1858-1917) ve Monoteist Okul (Wilhelm Schmidt, 1868-1954)⁸.

19. yüzyılın pozitivist filozofu August Comte, *Cours de Philosophie Positive* adlı eseriyle, insan zihninin resmini çıkarmaya yönelik üç büyük devirden söz etmiştir ki bunlar; başlangıçtan 4. yüzyıla kadar dinî devir, 4. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar metafizik devir ve 20. yüzyıla kadar süren pozitif devirden oluşmaktadır. Dinî devri de kendi içinde üç döneme şu şekilde ayırmıştır:

- ⁴ Naturizm (Doğacılık), genel tanımlamasına göre; gerçek gücün, doğanın kendisinde ve içinde bulunduğunu kabul ederek tabiat varlıklarının ve güçlerinin yüceltilmesi şeklinde ifade edilir. Bkz. W. Schmidt, *The Origin And Growth Of Religion*, çev. H. J. Rose, (London: Methuen Co. Ltd., 1935), s. 31-54; Emile Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, çev. Fuat Aydın, (İstanbul: Ataç Yayınları, 2005), s. 95-113; Günaltay, *Dinler Tarihi*, 126-140.
- ⁵ Animizm: Din inancının nasıl oluştuğunu araştıran Edward B. Tylor'un ileri sürdüğü bu animizm kavramı, ilkel insanın çevresindeki her şeyin yani doğa nesnelerinin ruh taşıdığına dahası etki ve gücü olan, işbaşında, canlı ve bilinçli varlıklar olduğuna inanarak dolayısıyla da bu ruhlarla iyi geçinmeyi sağlamak amacıyla tapınmaya yönelişini ifade etmek için kullanılmıştır. Bkz. Schmidt, *The Origin And Growth Of Religion*, s. 73-89; Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, 69-94; Orhan Hançerlioğlu, "Animizm", *Dünya İnançları Sözlüğü*, (İstanbul : Remzi Kitabevi, 1993), s. 43-44; Günaltay, *Dinler Tarihi*, s. 97-111; Kees W. Bolle, "Animism and Animatism", *Encyclopedia Of Religion*, Lindsay Jones (ed.), (Detroit: Thomson Gale, 2005), I, 363-367.
- ⁶ Atalar Kültü: Özellikle ilkel dinlerde görülen ata ve ecdat ruhlarına tapınma, ölmüş ataları tazim ve onlar için kurbanlar sunma inanç ve âdetidir. Soyundan geldiği kimselere karşı tabii ve fitri olarak her zaman saygı ve sevgi duyan insanoğlu bazen bu duygularında aşırıya gitmiş, ataları ölümlerinden sonra da çeşitli şekillerde yaşatma fikri ve çabasında olmuştur. Ancak ruhların yaşamaya devam ettiğine inanılmasının yanı sıra bu yaşama keyfiyetinin bilinmemesi veya yanlış değerlendirilmesi sonucu başlangıçta ölümlerin ruhlarından korkan bazı insanlar, daha sonra da onlara tapınmaya başlamışlardır. Eski Türk dininin en önemli unsurlarından biri olan "atalar kültü" özellikle patriarkal aile tipinin egemen olduğu toplumlarda sıkça görülen bir özelliktir. Atalar kültünde ölen her atanın ruhu ve dolayısıyla da mezarı kült konusu olmamakta, yalnızca saygıdeğer olanlar buna erişmektedirler. Bkz. Günay Tümer, "Atalar Kültü", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 1991, IV, 42-43; Harun Güngör, "Eski Türk Dini", *Yaşayan Dünya Dinleri*, Şinasi Gündüz(ed.), (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007), s. 533-534.
- ⁷ Totemizm: Mana ve tabu inançlarıyla sıkıca ilişkili olduğu belirtilen totemizm, bazı ilkel klan ve kabilelerin ataları olarak düşündükleri hayvan veya bitkiye totem, bu totemleri kutsal saymaya ise totemizm denmektedir. Ayrıntı için bkz. Schmidt, *The Origin And Growth Of Religion*, s. 103-117; Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, 115-127; Günaltay, *Dinler Tarihi*, s. 143- 221; Hançerlioğlu, "Totemizm", *Dünya İnançları Sözlüğü*, s. 517-518; John Bowker, "Totemism", *Dictionary Of World Religions*, (Oxford : Oxford University, 1997), s. 986-987; Roy Wagner, "Totemism", *The Oxford Encyclopedia Of Religion*, Lindsay Jones (ed.), Detroit: Thomson Gale, 2005, XIII, 9250-9253.
- ⁸ Kürşat Demirci, *Dinler Tarihinin Meseleleri*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2002), s. 52. Monoteizm: Yunanca da tek manasına gelen "mono" ve "theoi" yani tanrı anlamına gelen kelimelerin bir araya gelmesiyle oluşan Monoteizm, dilimizde Tektanrıcılık olarak adlandırılmaktadır. Bu inanca göre var olan her şeyin tek bir yaratıcısı vardır.

Fetişizm⁹, çoktanrıcılık ve tektanrıcılık. Antropolog Edward Būrnette Tylor, 1871'de yayınladığı "Primitive Culture (İlkel Kültür)" isimli kitabında Comte'un bu üçlü aşamalı şemasını ele almış¹⁰ ve dinin başlangıcını "Animizm"e, onun öğrencisi R. R. Marett (1866-1943), 1909'da yayınladığı *Dinin Başlangıcı* adlı kitabında ise dinin kaynağını animizmden önceki safha olarak gördüğü ve umûmî dinamik güç olarak ifade ettiği "mana"ya dayandırmıştır. İngiliz Filozof Herbert Spencer (1820-1903) ilkel kabile dinlerinin kaynağının korku sonucu "atalara tapınma" olduğunu ileri sürmüş, W. R. Smith (1846-1894) ve S. Reinach (1858-1932) evrimin "totemcilikle" başladığını iddia etmiştir, S. Freud (1856-1939) ise *Totem ve Tabu* isimli kitabında totemciliği psikoanalitik açıdan ele almıştır. Sosyolog Emile Durkheim, 1912'de çıkardığı *Dinî Hayatın İbtidâî Şekilleri* isimli eserinde dinin temelini "sosyolojik temele", Max Müler dinin kaynağını tabiat olaylarının insana verdiği "korkuya" dayandırmıştır.¹¹

Dinin kaynağı hakkında Batı'da benimsenen diğer bakış açısı ise *dinin kaynağını Yüce Tanrı inancına bağlayan yaklaşımlardır*. İskoçyalı Antropolog Andrew Lang (1844-1912) eserlerinde din, mitoloji ve folklor gibi konularda hâkim görüşlere aykırı izahlar getirmiş¹² ve vahşi halkların dini inançları ve dini hayatlarında çok önemli bir rol oynayan bir "Yüce Varlık" düşüncesini tespit etmiştir. Özellikle dinin gelişim sürecini ele alırken bir dejenerasyon sürecinden bahsetmiştir.¹³ Böylece o, dinin kökeni ile ilgili tartışmalarda "Yüce Varlık Teorisi" adını verebileceğimiz bir teorinin temellerini oluşturmuş ve daha sonra "ilkel monoteizm" olarak ileri sürülecek teorisine bir zemin sağlamıştır, öyle ki her şeyin evrimci bir anlayışla izah edildiği bir dönemde Andrew Lang, bu yaklaşımlara karşı çıkararak kendi anlayışını ortaya koymuştur. O, pozitivist veya materyalist olarak nitelenen bakış açılarını eleştirmiş ve spiritüel olarak nitelendirilebilecek bir yol izleyerek kendi yaklaşımının temeline "Yüce Bir Varlık" inancını yerleştirmiştir.¹⁴ Başlangıçta hocası Tylor gibi monoteizmin uzun bir evrim sürecinin sonucunda animizmden türediğini, Tanrı düşüncesinin başlangıçta yer

⁹ Fetişizm: İlkel topluluklarda dinî eylemlerin tümünü ifade etmek üzere kullanılan bu kavram, animizmin en yakın akrabası olarak ifade edilir. Sahibine genellikle uğur getirdiğine ve tabiatüstü özellikler taşıdığına inanılan nesne ya da hayvanlara fetiş denmekte, fayda umarak bu fetişlere yönelik batıl inanç niteliği taşıyan derin ve aşırı saygı anlamına gelen davranışa da fetişizm denmektedir. Bkz. Schmidt, *The Origin And Growth Of Religion*, s. 55-60; Günaltay, *Dinler Tarihi*, s. 140-143.

¹⁰ Pettazoni, *Tanrı'ya Dair*, s. 18; Sedat Veyis Örnek, "İlkelerde Dinsel Temel Kavramlara Genel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XX/3-4 (1962): 255.

¹¹ Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 27-29; Günaltay, *Dinler Tarihi*, s. 339-340.

¹² Schmidt, *The Origin And Growth Of Religion*, s. 172-184; Mehmet Şahin, "Andrew Lang'ın Eserlerinde Folklor, Mitoloji, Din ve Yüce Varlık Anlayışı", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8 (2002): 30.

¹³ Schmidt, *The Origin And Growth Of Religion*, s. 175-184; Pettazoni, "Monoteizmin Teşekkülü", çev. Fuat Aydın, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II (2000): 2.

¹⁴ Schmidt, *The Origin And Growth Of Religion*, s. 175; Mehmet Şahin, "Andrew Lang'ın Eserlerinde Folklor, Mitoloji, Din ve Yüce Varlık Anlayışı", s. 305.

almasının mümkün olmadığını ve bu inanışın doğadaki ruhlara inanıştan ve atalar kültüründen türediğini kabul etmiş olan Andrew Lang, yaptığı araştırmalar sonucunda Avustralya'daki ve Andaman adalarındaki ilkel halklarda ne atalar kültürüne ne de doğa kültlerine rastlamıştır.¹⁵

1898'de *Dinin Oluşumu (The Making of Religion)* adlı kitabıyla hocası Tylor'ın animizm nazariyesine itiraz eden ve Tylor tarafından şekillendirilen klasik dini evrim teorisini eleştiren Lang, yapılan araştırmalarda Güneydoğu Avustralya ilkel kabilelerinde animizme rastlanmadığını belirterek ahlâkî kurallara insanların uyup uymadığını denetleyen, gökte bulunan Tanrı fikrine her yerde rastlandığına dikkat çekmiştir. Başka bir deyişle Andrew Lang, dinin ilk şeklinin tektanrıcılık (monoteizm) olduğu görüşünün temellerini atmış,¹⁶ iptidâî insanın tanrıyla olan münasebetini anlamlandırma çabasında bulunurken de farkında olmadan mitosları ürettiğini ileri sürmüştür.¹⁷

2) Tektanrıcılıktan Çoktanrıcılığa Uzanan Dejenerasyon

Andrew Lang'ın dinin kaynağı konusundaki araştırmalarını, görüşlerini yankılandırarak derinleştiren araştırmacıların başında etnolog ve dil bilimcisi, Alman Katolik din adamı Wilhelm Schmidt gelmektedir. Schmidt, Lang'ın takipçisi olduğunu açık ve net olarak ifade etmiştir. Monoteizmin ilk din şekli olduğunu bilimsel zeminde ispat etmeye adeta kendini adayan Schmidt,¹⁸ 1912-1955 yıllarında yayınladığı *Tanrı Düşüncesinin Kökeni* adlı kitabıyla ilkel kabilelerde bir Yüce Varlık inancının bulunduğunu delillerle ortaya koymayı, ilkel ya da diğer bir ifade ile etnolojik açıdan en eski olan halkların dinlerinde monoteist bir eğilimin varlığını ispat etmeyi amaçlamıştır.¹⁹ Tylor, Frazer (1854-1941), Durkheim'in yanı sıra antropologların çoğunun benimsediği tarih dışı yaklaşımlara şiddetle karşı çıkan Schmidt, Alman etnolog Robert F. Graebner'in (1877-1934) tarihsel etnolojisi ve özellikle de etnolog Friedrich Ratzel'in (1844-1904) başlatıp öğrencisi Leo Frobenius'un (1873-1938) geliştirdiği "kültürel devre" veya "alan/kültür çevreleri" (*Kulturkreis*) teorisini benimsemiştir.²⁰ 20. yüzyılın

¹⁵ Schmidt, *The Origin And Growth Of Religion*, s. 176; Ramazan Adıbelli, "Monoteizm ve Yüce Varlık Konusunda Wilhelm Schmidt ile Raffaele Pettazzoni Arasındaki Tartışma", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50/2 (2009): 120.

¹⁶ Schmidt, *The Origin And Growth Of Religion*, s. 172-184, 205-206; Tümer- Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 30; Pettazoni, "Tanrının Sıfatları Üzerine", çev. Fuat Aydın, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (2001): 54.

¹⁷ Schmidt, *The Origin And Growth Of Religion*, s. 202-203; Kürşat Demirci, *Dinler Tarihinin Meseleleri*, s. 61.

¹⁸ Adıbelli, "Monoteizm ve Yüce Varlık Konusunda Wilhelm Schmidt ile Raffaele Pettazzoni Arasındaki Tartışma", s. 122; Mircae Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, çev. Mehmet Aydın, (İstanbul: Kabalcı Yay., 2015), s. 30.

¹⁹ Tümer- Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 30; Pettazoni, "Tanrının Sıfatları Üzerine", s. 54; Sergei Aleksandrovich Tokarev, *Dünya halklarının dinler tarihi*, çev. Raif Aksungur, (İstanbul : Ozan Yay., 2006), s. 80.

²⁰ Schmidt, *The Origin And Growth Of Religion*, s. 220-222.

başlarında Alman Antropoloji Okulu'nda hâkim olan bu teorinin temel ilkesi, insanlığın dünyanın belirli bir yerinde meydana gelerek yeryüzüne yayıldığı düşüncesine dayanmaktadır. Schmidt'e göre daha sonra gerçekleşen göçlerle birlikte kültür, değişime uğramıştır.²¹

Schmidt, söz konusu göçler sonucunda insanların yerleştikleri bölgelerin kültürlerini meydana getirmeyip, başlangıçtaki kültürün değişime uğratılmış şeklini devam ettirdiklerine dikkat çekmiştir. Değişik kültürlerdeki benzerlikleri ve farklılıkları izah etmeyi amaçlamak üzere geliştirilen "yayılma kanununa" göre en geniş çapta yaygın olan bir unsurun en eski olması gerekmektedir. Kültürel Devir (*Kulturkreis*) teorisine göre tarihsel katmanlaşma sayesinde arkaik, hatta ilk gelenekleri daha sonraki gelişmeler ve etkilerden ayırt etmek mümkün olacaktı. Tarihsel Etnoloji, Avustralya'nın güney-doğusunda yaşayan kabileleri, Pigmeleri, Asya ve Amerika'nın kuzeyinde yaşayan bazı kabileleri ve Fuegienleri en eski uygarlıkların kalıntıları olarak değerlendirmiştir. Bu kalıntılardan hareketle Schmidt, başlangıçtaki dinin ortaya konulabileceğini düşünmüştür. Schmidt'e göre Tarihsel Etnoloji sayesinde insanlığın ilk dönemlerine yaklaşarak en eski din şeklini keşfetmek mümkün olacaktı. Avcılık ve toplayıcılıkla yaşamlarını sürdüren ilkel kabilelerin (*Urvölker*) dinlerini bilmek son derece önemliydi. Zira bu halklar gelişim safhasının en başlarında bulunmaya devam ettikleri için bunların dini de ilk insanların dinine yakın olmalıydı. Ona göre bu *Urreligion* (İlk Din) ebedî, yaratıcı, her şeyi bilen, iyiliksever ve gökte yaşadığına inanılan bir "Yüce Tanrı" inancından ibaretti. Sonuç itibariyle Schmidt, başlangıçta dünyanın her yerinde bir tür ilk monoteizmin (*Urmonotheismus*) yer aldığını ve toplumlar bünyesinde daha sonra meydana gelen değişimlerin bu inancı azalttığını, tahrif ettiğini hatta çoğu zaman da yok ettiğini düşünmüştür.²²

Schmidt'in çalışmaları süresince şöyle bir metot takip ettiği görülmüştür; O ilkel kültüre ait olan toplayıcılık ve avcılığı kendine meslek edinen (ekonomi düzeyleri bu kadardır) insanları, insanlık tarihinin en eski insanları olarak kabul etmiştir. *Handbuch der Methode Kulturhistorischen Ethnologie* adlı kitabında ekonomik durumun (avcılık, toplayıcılık, köy yerleşme biçimleri...) dinî düşünce ile olan münasebetini inceleyen Schmidt, toplumların iptidailikten gelişmişe doğru bir evrim geçirdiği görüşünü kabul etmiştir. Bununla birlikte onun evrimciliği biyolojik evrimcilik değil,²³ kültürel evrimciliktir.²⁴

²¹ Schmidt, *The Origin And Growth Of Religion*, s. 233-241.

²² Schmidt, *The Origin And Growth Of Religion*, s. 262-290; Adıbelli, "Monoteizm ve Yüce Varlık Konusunda Wilhelm Schmidt ile Raffaele Pettazoni Arasındaki Tartışma", s. 124-126; Mircae Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, s. 26.

²³ Kürşat Demirci, *Dinler Tarihinin Meseleleri*, s. 61.

²⁴ Kürşat Demirci, *Dinlerin Dejenerasyonu*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996), s. 22; İbrahim Hakkı Kaynak, "Wilhelm Schmidt'in Din Teorilerine Yaklaşımı ve Din Anlayışı", (yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004), s. 84.

Schmidt için insanların dininin araştırılması ve başlangıç probleminin çözümü oldukça önemlidir. Zira avcılık-toplayıcılıkla uğraşan ilkel insanların, insanoğlunun kültürel başlangıcına en yakın olarak düşünülen gelişimin ilkel safhalarında kaldığı ve dönemin özelliklerinin birçoğunu elinde bulundurduğu farz edilmiştir. O halde dinin başlangıcının en eski ilkel insanlarda bulunabileceğini düşünülebilir. İşte bu düşünceden hareket eden Schmidt, etnolojik olarak tespit ettiği ilkel avcı-toplayıcıların bir tanrı hakkında farklı inançlara sahip olduklarını ve inançlarının yoğunluk derecesinde de farklılıkların bulunduğunu gözlemlemiştir. Schmidt, ilkellerdeki detayların düzgün bir şekilde analizini yaptıktan sonra benzer öğeleri alarak ilkellerin dinini ortaya koymaya çalışmış, bu öğelerin ciddi manada farklı ilkel kültürleri birbirinden ayıran geniş mesafeler arasında bile köprü kurulmasına yardım ettiğine dikkat çekmiştir. Schmidt'in dinin menşeyini arama çalışmaları hem maddi kültür (sosyal yapı, coğrafi konumları, evlilik ve aile, kullanılan araçlar vb.) öğelerini hem de dinî öğeleri (Yüce Varlık inancı, onun sıfat ve özellikleri, dua, kurban ve seramoniler) içermektedir.²⁵

Schmidt'in ilkellerde tespit ettiği Tek Tanrılı dinden anlaşılan tanım şöyledir: "Tek Tanrılı din, ahlakî kuralları koyan sadece bir Tanrı'nın kabulünü ve ona inanmayı içermektedir". Bu tek Tanrının kabulü ve ona inanma ilkel insanda, fenomenolojik açıdan dua, kurban, seramonilerle kendini göstermektedir.²⁶ Schmidt, ilkel kültürlerde Yüce Varlık fikrinin yayılmasını, yine ilkel kültürlerin birbiriyle etnolojik olarak tarihsel bağını mukayese ederek ortaya koyduktan sonra bu en ilkel kültürlerdeki Yüce Varlık inancının yayılmasını daha sonraki kültür çevreleri ile mukayese ederek ilkel kültürün bütün halk gruplarında, her yerde aynı derecede olmasa da bir Yüce Varlık inancının yer aldığını söylemiştir.²⁷

Schmidt'in başkanlığını yaptığı Viyana Etnoloji Ekolü de, "ilkel kabile inançları" arasında tespit edilen Yüce Varlığın merhametli, şefkatli, lütuf sahibi olarak tasavvur edildiği ve gökte varlığını sürdürdüğü sonucuna ulaşmıştır. Yapılan araştırmalarla bu ekol, evrimcilerin tersine, tektanrıcılıktan çoktanrıcılığa doğru bir dejenerasyonun olduğu; sapmaların ve çoktanrıcılık gibi durumların tek tanrıcılıktan sonra ortaya çıktığı görüşüne vurgu yapmıştır.²⁸

²⁵ İbrahim Hakkı Kaynak, "Wilhelm Schmidt'te Avcı-Toplayıcıların Tek Tanrıcılığı", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/1 (2003): 470-471.

²⁶ Kaynak, "Wilhelm Schmidt'te Avcı-Toplayıcıların Tek Tanrıcılığı", s. 471.

²⁷ Kaynak, "Wilhelm Schmidt'te Avcı-Toplayıcıların Tek Tanrıcılığı", s. 471.

²⁸ Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 31; Mircae Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, s. 26.

Yine bu gelişmelere paralel olarak Nathan Söderblom (1866-1931), 1914'de yayınlanan *Tanrı İnancının Kaynağı* isimli kitabıyla Yüce Varlığın yaratıcı bir tanrı olduğunu belirterek bu Yüce Varlığın kabilenin ve içtimaî kurumların destekleyicisi konumunda olduğu tespiti üzerinde önemle durmuştur. Daha sonra Raffaella Pettazzoni (1883-1953), G. Widengren (1907-1996), M. Eliade (1907-1986) gibi bilginlerde bu tezi destekleyici ve geliştirici mahiyette çalışmalar yapmıştır.²⁹ Bununla birlikte fenomenolog Raffaella Pettazzoni, Schmidt'i şiddetli bir şekilde eleştirmekten de geri kalmamış, onun monoteizm inancını bir yakıştırmadan ibaret olduğunu düşünmüştür. *Essays on the History of Religions* isimli eserinde Pettazzoni "Bizim medenileşmemiş halklarda bulduğumuz şey, tarihî anlamda monoteizm değil, fakat 'Semavî Yüce Bir Varlık Fikri'dir. Bu fikrin gerçek bir monoteizmle hatalı olarak özdeşleştirilmesi ve uyarlanması yalnızca yanlış anlamalara yol açar." ifadelerini kullanmıştır.³⁰

Anlaşılacağı üzere Batı Dünyası'ndaki konuya ilişkin birinci yaklaşım *evrimin dine uygulanması* sonucu ortaya atılan dinin Animizm, Totemcilik, Büyü, Atalara tapınma, Naturizm'den (Tabiatçılık) geliştiği iddialarını ortaya koyarken, ikinci yaklaşım *dinin Yüce Varlık inancından ortaya çıktığı* tezi üzerinde yoğunlaşmıştır. İslam Dünyası'nda ise dinin kaynağı konusuna yönelik bakış açısı, İslam'a göre şekillenmiş ve insanlığın ilk dininin *tevhid dini* olduğu vurgulanmıştır. Müslüman tarihçilerin kitaplarına baktığımızda, evrenin yaratılmasına dair bilgiler verildikten sonra insanlık tarihi ve peygamberliğin Hz. Âdem'le başlatıldığı ve Hz. Muhammed'e kadar Allah'ın pek çok peygamber gönderdiği ifade edilmiş, Allah inancı ve tevhid ilkesinin ilk insanda bulunduğu tezi üzerinde durulmuştur.³¹

Tarihçi Mutahhar b. Tahir el-Makdisî'nin kaydettiğine göre ırkları, ülkeleri, din, dil ve felsefeleri değişik olmasına rağmen belli bir seviyeye ulaşabilmiş bütün milletler evrende hâkim bir yaratıcının eserlerini gördüklerinden şüphe etmemişlerdir. Buna göre ezeli bir yaratıcının varlığını, yeterli akli kapasiteye sahip bütün insanlar kabul etmişlerdir. Bu yüce yaratıcıya her zaman tapınılmış, O her dilde bilinmiş, her lisanda anılmıştır. Öyle ki her insan Allah'ın varlığını bilmeye ve O'na sığınıp-şükretmeye dair içinde bir eğilim, bilinenlerden hareketle bilinmeyene ulaşmayı sağlayan bir akıl yürütme yeteneği taşımaktadır. İnkârı doruk noktasına ulaşmış kişilerin bile büyük bir felaketle karşılaştığı zaman taş, toprağa, maddî nesnelere sığındığı görülmemiştir. Zira insan denilen varlık türüne bahşedilen fıtratta yani insanî donanımda yer alan akıl ve vicdan gücünün doğru çalışması

²⁹ Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 31.

³⁰ Pettazzoni, *Tanrı'ya Dair*, s. 19; Demirci, *Dinler Tarihinin Meseleleri*, s. 62; İbrahim Hakkı Kaynak, *Wilhelm Schmidt'in Din Teorilerine Yaklaşımı ve Din Anlayışı*, s. 42.

³¹ Mutahhar b. Tahir Makdisî, *el-Bed' ve't-Tarih*, haz. Halil İmran el-Mansur, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997/1417), I, 57-64; Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberi, *Tarihü't-Taberi: Tarihü'l-Ümm ve'l-Mülük*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, (Beyrut: Dâru Süveydan, 1967), I, 32.

sayesinde, acziyetini fark ederek edindiği sosyo-kültürel alışkanlıklarından sıyrılabilen insan doğal bir eğilimle Allah'a yönelebilmektedir. Ancak önyargı, inat, tembellik, cehalet gibi etkenler doğruya ulaşmayı engelleyen perdeler gibi insanın aklını ve iradesini yanlış kullanmasına neden olmaktadır. İnsanî fıtrat dediğimiz insanın yapısındaki potansiyel güçler ise insanı hiçbir zaman irâdeyi ortadan kaldıracak bir zorlamaya sürüklememektedir, zaten irâdenin ortadan kalktığı durumlarda imandan söz etmek mümkün değildir. Ayrıca Makdisî, bütün insan topluluklarının dillerinde Allah'a mahsus isimlerin bulunduğunu belirtmiştir.³²

Görüldüğü üzere, İslam'ın kaynaklarına atıf yapan müslüman bilginler, dinin kaynağının ilâhî olduğunu belirtmişlerdir. Evrimcilerin anlattığı şekilde insanların ve dinlerin evrimi İslam'a ters düşmektedir, buna göre bir ibtidaî durumdan (Totemizm, Animizm, Naturizm gibi) çoktanrıcılığa oradan da tektanrıcılığa geçişten değil, ancak durumun kendi içinde bir tekâmülünden söz edilebilir.

Günümüzde dinler tarihi alanında yapılan araştırmalar, geçmişin dinlerinde de, günümüzün dinlerinde de şirkle karışık olsa da tek tanrı inancı bulunduğu tezini desteklemektedir. Eski Mısır'da (M.Ö. XIV. yüzyılda) IV. Amenofis, "Aton" adlı bir tektanrı inancı getirmiştir. Eski Yunan'da ise tek tanrı inancını kabul eden ve savunan filozofların bulunduğu da bilinmektedir. Babil Kralı Buhtunnaşır'ın tektanrıcılığa yakın bir görüşü olmuştur. Sümerlerde Tanrı'nın insanı balçıktan yaratıp ona can verdiği görüşü yanında, "mana" inancına sahip toplumlarda "tektanrı" inancının bulunduğu belirtilmektedir. İslam'dan önce Türklerde bir tek tanrı (Gök Tengri) inancı vardır. Zerdüş, Eski İran'a, tek tanrı inancını getirmiştir. Çinlilerde tarihî gelişim içerisinde Şang-ti, Tien, Tao şeklinde adlandırılan bir "Yüce Tanrı" inancı varolagelmıştır. Hindistan'da çok tanrılı ve üçlemeli bir yapı içinde bile bir "tek tanrı" inancı vardır (Hind kutsal kitabı Vedalar'da "Tanrı tektir" denilmektedir). Yahudi dininde bugünün tek tanrı inancı, hâkim inanıştır ve dinin temel unsurudur. Hıristiyanlıkta üçleme (Baba-Oğul-Kutsal Ruh), günümüzde, bir tanrının üç ayrı tezahürü olarak izah edilmektedir. İslam'dan önce Arap Yarımadasında ise bir tek tanrıya inanan Hz. İbrahim'in getirdiği Hanîf Dini'ne uyan insanlar yaşamaktaydı. Bütün bu saydığımız dinler arasında tevhîd inancını en saf ve sade şekliyle muhafaza eden din ise, İslâm Dini olmuştur. İslâm'da Allah, birdir, doğmamış ve doğurmamıştır; eşi, benzeri ve ortağı yoktur. Hiçbir şeye muhtaç değildir. Her şey O'nunla kâîmdir. Kendine mahsus sıfatları ve isimleri vardır. İslâm'da Tanrı ile insan, Yaradan'la yaratık arasındaki mesafe muhafaza edilmiş; Hıristiyanlıktan en ayırıcı özelliği ile ne insan tanrılaştırılmış, ne de Tanrı insanlaştırılmıştır. Öyle ki Hıristiyanlıktaki üçleme (teslis), tek tanrı şeklinde yorumlansa da Hz. İsa tanrılaştırılmış, Tanrı'da insanî niteliklerle nitelendirilmiştir. Yahudilikteki "Tek Tanrı"

³² Makdisî, *el-Bed' ve't-Tarih*, I, 1-12.

inancı ise, millileştirilip Yahudilere hasredilmiş ve insanî sıfatlarla nitelendirilmiştir.³³

Yeryüzündeki bütün dinlerde dikkati çeken husus; ya İslâm'daki gibi saf bir tek tanrı anlayışını koruyamamış olması ya da şirkle karışık da olsa bir Yüce Tanrı inancından da vazgeçilememiş olmasıdır. Hemen her dinde ayrıntılar farklı olsa da, özde bir "tektanrı" telakkisi olduğu anlaşılmaktadır. Zaten İslâm, ilk peygamberlerden sonuncusuna kadar, bütün peygamberlerin tektanrıcılığı yani Allah inancını tebliğ ettiklerini açıklamaktadır. Öyle anlaşılıyor ki inançsızlık ya da çoktanrıcılık, sapma ve dejenerasyondan başka bir şey değildir.³⁴

Sonuç

Akıl yürütme yeteneğine sahip olan her insan, başta kendi varlığı olmak üzere varlığın ve hayatın anlamına, amacına dair bir arayış içerisindedir. Öyle anlaşılıyor ki insanın kendini arayışı tarih boyunca sürmüş, insan varlığı devam ettiği müddetçe de sürecektir. Kendinde ve çevresinde gözlemleyebildiği nesne ve olaylara karşı kayıtsız kalamayan her insan farkındalığını arttırdığı oranda ve işaretlerin götürdüğü yolda önyargısız bir şekilde yürüyebildiği müddetçe hayatı anlamlandırma çabasında başarılı olabilmektedir. Varlığı, hayatı, insanın ve toplumun huzuru, mutluluğu için gerekli olan ahlâkî davranışı anlamlandırma yolunda insanlık tarihinde gözlemlenen en temel dayanak, kendisine yönelip sığınılan yüce bir Kudret'e olan güven yani bir Yüce Varlık inancı, dolayısıyla tüm toplumlarda evrensel bir olgu olarak karşılaşılan dindir.

Kişinin iç dünyasından sosyal hayatına kadar geniş bir alana hitap eden ve her insanın fitratında bulunan sevme, güvenme, sığınma gibi temel duyguları "Yüce Bir Varlık"a yönelme içgüdüsünü tatmin eden din olgusu, her toplumda görmezden gelinemeyecek bir rol üstlenmiştir. İnsanın yapısında bulunan sevgi, cömertlik, merhamet, güven, adalet, şükür, sadâkat gibi olumlu duyguların açığa çıkarılarak geliştirilememesi ve doğru bir yöne kanalize edilemeyip tatmin edilememesiyle irâde eğitimi zorlaşmakta böylece acımasızlık, cimrilik, korkaklık, tembellik, egoizm gibi ahlâkî zaafılar, ruhî bozukluklar kendini göstermektedir. Zaten kulluk duygusunun yanlış varlıklara yöneltilmesi, insanı doğal olarak çoktanrıcılığa sürüklemektedir. İşte insanın zihnî ve ahlâkî gelişiminde eğitici bir rol oynayarak rehberlik edebilen bir din ancak, hayatı anlamlandırabilen sorumluluk sahibi, dengeli ve mutlu bireylerden oluşan bir toplum vaat edebilecektir.

Esasen basit bir akıl yürütme ile tüm toplumlarda görülen Yüce Varlık algısının, Yüce Varlık tarafından gönderilen akla ve fitrata uygun bir dini, rehberliği gerekli kıldığı söylenebilir. İnsanın dinin rehberliğine olan ihtiyacı

³³ Tümer, Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 42-43.

³⁴ Bekir Topaloğlu, "Allah", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 1989, II, 477.

genel kabul gören bir tespit olsa da çoktanrıcılığa kadar varan dinlerin farklı özellikleri olduğu da göz önünde bulundurulmalı, dejenerasyonun izleri sürülmelidir. İlkel Kabileler üzerinde yapılan incelemeler sonucunda bir Yüce Varlık inancının insanlığın dayandığı ortak nokta olduğu tespiti, esasında başlangıçta monoteizm (tektanrıcılık) başka bir deyişle tevhid inancının var olduğu, daha sonraki dejenerasyon süreciyle çoktanrıcılığın ortaya çıktığı tezini desteklemektedir, öyle ki Wilhelm Schmidt gibi araştırmacıların bu yöndeki çalışmaları dikkat çekmektedir. Bu çalışmalar ile elde edilen bulgular fıtrat ve tevhid dini olarak vasıflanan İslâm'ın tezine uygunluk göstermektedir. Allah inancını merkeze alarak hayatın anlamı ve değeri sorusunu muhatap alan İslâm, kendi vicdanına kulak veren, olay ve olgular üzerinde doğru bir akıl yürütme süreciyle önyargısız düşünebilen her insanın "Yüce bir Varlık" inancına sahip olacağını yani Allah'a yöneleceğini savunmaktadır. İslâm'ın Yüce Kitâbı Kur'an-ı Kerim'de insanlığın inanç tarihi özetlenmekte,³⁵ başlangıçta hakikate inanan insanlığın doğru yolda olduğu, ancak daha sonra değişim, sapma ve ayrılıkların yaşandığı belirtilmektedir, insanların doğru yola ulaşması için peygamberler ve kitaplar gönderildiği, dahası insanların kıskançlık ve ihtirasa kapılarak kitaplar üzerinde ihtilaf ettikleri, ayrılığa düştükleri ifade edilmektedir. İnsanları doğru yola ulaştırmak için gönderilen elçilerin rehberliğinden bahseden âyeti kerîme de, samimi, doğruyu arayan insanların Allah'ın lütfuyla doğru yola, hakikâte erişeceği şöyle anlatılmaktadır;

كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ
بَيْنَ النَّاسِ فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا
بَيْنَهُمْ فَهَدَى اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِإِذْنِهِ وَاللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ
مُسْتَقِيمٍ

Bütün insanlık (başlangıçta) tek bir topluluk idi, (sonradan yoldan çıkıp parçalandı). Allah, müjdeleyici ve uyarıcı olarak peygamberlerini gönderdi. Onlarla birlikte hakikati ortaya koyan vahiyler (kitaplar) gönderdi ki, o insanlar arasında ihtilafa düştükleri konularda hakem olsun. Kendilerine Kitap verilmiş olanlar, apaçık deliller gelmesine rağmen ihtirasa (hırs ve kıskançlık) yüzünden onda ihtilafa düştüler. Bunun üzerine Allah iman edenlere, üzerinde ihtilafa düştükleri gerçeği izniyle gösterdi. Allah, dileyen kimsenin doğru yola yönelmesini işte böyle diler.

³⁵ el-Bakara 2/213.

Kaynakça

- Adıbelli, Ramazan, "Monoteizm ve Yüce Varlık Konusunda Wilhelm Schmidt ile Raffaele Pettazzoni Arasındaki Tartışma", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50/2 (2009): 113-152.
- Aleksandrovich Tokarev, Sergei, *Dünya halklarının dinler tarihi*, çev. Raif Aksungur, İstanbul : Ozan Yay., 2006.
- Bolle, Kees W., "Animism and Animatism", *Encyclopedia Of Religion*, Lindsay Jones (ed.), Detroit: Thomson Gale, 2005, I, 363-367.
- Bowker, John, "Totemism", *Dictionary Of World Religions*, Oxford: Oxford University, 1997, s. 986-987.
- Demirci, Kürşat, *Dinlerin Dejenasyonu*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.
- Demirci, Kürşat, *Dinler Tarihinin Meseleleri*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2002.
- Durkheim, Emile, *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, çev. Fuat Aydın, İstanbul: Ataç Yayınları, 2005.
- Eliade, Mircea, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, çev. Mehmet Aydın, İstanbul: Kabalcı Yay., 2015.
- Günaltay, M. Şemseddin, *Dinler tarihi*, sad. Sevdije Yıldız, İstanbul: Kesit Yay., 2006.
- Güngör, Harun, "Eski Türk Dini", *Yaşayan Dünya Dinleri*, Şinasi Gündüz (ed.), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007, s. 533-534.
- Hançerlioğlu, Orhan, "Animizm", *Dünya İnançları Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.
- Hançerlioğlu, Orhan, "Totemizm", *Dünya İnançları Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 517-518
- İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberi, Ebû Cafer, *Tarihü't-Taberi: Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Beyrut: Dâru Süveydan, 1967, I.
- Kaynak, İbrahim Hakkı, "Wilhelm Schmidt'in Din Teorilerine Yaklaşımı ve Din Anlayışı", yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.
- Kaynak, İbrahim Hakkı, "Wilhelm Schmidt'te Avcı-Toplayıcıların Tek Tanrıcılığı", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/1 (2003): 469-481.
- Makdisî, Mutahhar b. Tahir *el-Bed' ve't-Tarih*, haz. Halil İmran el-Mansur, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997/1417.

- Örnek, Sedat Veyis, "İlkelerde Dinsel Temel Kavramlara Genel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XX/3-4 (1962): 255-261.
- Pettazoni, Rafaella, "Monoteizmin Teşekkülü", çev. Fuat Aydın, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2000): 285-294.
- Pettazoni, Rafaella, "Tanrının Sıfatları Üzerine", çev. Fuat Aydın, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, (2001): 54-76.
- Pettazoni, Rafaella, *Tanrı'ya Dair*, çev. Fuat Aydın, İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
- Schmidt, Wilhelm, *The Origin And Growth Of Religion*, çev. H. J. Rose, London : Methuen Co. Ltd., 1935.
- Şahin, Mehmet, "Andrew Lang'ın Eserlerinde Folklor, Mitoloji, Din ve Yüce Varlık Anlayışı", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8 (2002): 305-322.
- Topaloğlu, Bekir, "Allah", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, II, 477.
- Tümer, Günay-Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ankara: Ocak Yay., 1997.
- Tümer, Günay, "Atalar Kültü", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, IV, 42-43.
- Tümer, Günay, "Din", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, IX, 316.
- Wagner, Roy, "Totemism", *The Oxford Encyclopedia Of Religion*, Lindsay Jones (ed.), Detroit: Thomson Gale, 2005, XIII, 9250-9253.